

Anne-Marie Korte

**SCHEPPING VAN HET ONGERIJMDE
MULTIDISCIPLINAIR ONDERZOEKSPROJECT
'VROUWEN VERHALEN WONDEREN' KTU¹**

INLEIDING

In het vorige deel van *Proeven* berichtte ik over "stromen en stremmingen" in de organisatie van het onderzoek op het gebied van Vrouwenstudies Theologie in Nederland.² Ik constateerde een gebrek aan stevige structurele inbeddingen van het vrouwenstudies theologie onderzoek in de theologische instellingen - een gebrek dat opvalt gezien de voortvarendheid waarmee een decennium terug de inpassing van vrouwenstudies onderwijs aan de theologische instellingen tot stand kwam. Het feit dat er nog steeds geen reguliere hoogleraren vrouwenstudies aan theologische instellingen zijn, blijkt hierbij een dringend probleem te zijn.

Ik heb in het bovengenoemde artikel een aantal initiatieven genoemd waarmee desondanks geprobeerd wordt een betere structurele inbedding te geven aan vrouwenstudies theologie onderzoek, zodat dit onderzoek voortgezet kan worden en meer profiel krijgt. De Stichting voor Filosofie en Theologie (SFT, onderdeel van NWO) heeft een Projectcommissie Vrouwenstudies Theologie ingesteld om te bevorderen dat succesvolle subsidie-aanvragen op het gebied van vrouwenstudies theologie worden ingediend. Ook heeft zij het initiatief genomen voor de oprichting van het landelijk onderzoeksprogramma Vrouwenstudies Theologie "Lichamelijkheid, religie en sekse" waarover elders in deze uitgave van *Proeven* bericht wordt.

Ik signaleerde in het bovengenoemde artikel enkele initiatieven 'van onder af' waarin onderzoekssamenwerking en programmering op het gebied van vrouwen-

---

1. Leden van de onderzoeksgroep "Vrouwen verhalen wonderen" en redactieleden van *Proeven van vrouwenstudies theologie deel IV* dank ik voor hun commentaar bij eerdere versies van dit artikel.

2. Anne-Marie Korte, "Stromen en stremmingen: Structurele inbeddingen van het vrouwenstudies theologie onderzoek in Nederland" in: Freda Dröes e.a.(red.), *Proeven van vrouwenstudies theologie*, III, [IIMO Research Publication; 36] Leiden/Utrecht 1993, 243-266. Zie ook: Id., "The Birth of Aphrodite" in: Fokkelien van Dijk-Hemmes & Athalya Brenner (eds.), *Reflections on Theology and Gender* Kampen 1994, 71-86; Id., "High Standards: Ideals and Reality of Feminist Theology as a 'Different Academic Discipline': The Situation in the Netherlands as a Case in Point" in: Angela Berlis e.a. (eds.), *Women Churches: Networking and Reflection in the European Context* [Yearbook of the European Society of Women in Theological Research; 3] Mainz/Kampen 1995, 113-125.

studies theologie plaatsvindt.³ Een voorbeeld van een dergelijk initiatief is het onderzoeksproject "Vrouwen verhalen wonderen" aan de Katholieke Universiteit te Utrecht (KTU), een project waar ik als coördinator aan verbonden ben. Het betreft hier een onderzoekssamenwerking waaraan onderzoek(st)ers uit verschillende theologische disciplines deelnemen. Hoe komen binnen een dergelijk werkverband gemeenschappelijke onderzoeksvragen tot stand? Hoe bewust en methodisch bereflecteerd vinden discipline-overschrijdingen plaats, en welke rol spelen vrouwenstudiesvraagstellingen in dit geheel? Naar mijn idee liggen hier belangrijke te verdisconteren kwesties voor het opzetten en uitbouwen van interessante en attractieve onderzoeksprogramma's op het gebied van vrouwenstudies theologie. Vanuit deze belangstelling ga ik in op de lotgevallen van het onderzoeksproject "Vrouwen verhalen wonderen" aan de KTU. Ik schets de opzet en werkwijze van dit project, en de inhoudelijke ontwikkelingen ervan. Ik besluit vervolgens met een aantal evaluerende conclusies.

MULTIDISCIPLINARITEIT

De vorm van discipline-overschrijding die in onderzoekssamenwerking en -programmering op het gebied van vrouwenstudies theologie in Nederland op dit moment vooral voorkomt is 'multidisciplinariteit'. Aan dit onderzoek, of het nu binnen één theologische instelling of interuniversitair georganiseerd wordt, neemt een aantal onderzoek(st)ers deel die afkomstig zijn uit de verschillende vakgebieden die samen de theologische faculteit vormen. Het is hun belangstelling voor vrouwenstudiesonderwerpen of -werkwijzen die deze onderzoek(st)ers bij elkaar brengt.

Het feit dat onderzoekssamenwerking in vrouwenstudies theologie op dit moment vooral multidisciplinair wordt aangepakt, is mijns inziens een direct gevolg van het zogenaamde integratiebeleid op het gebied van vrouwenstudies dat aan vrijwel alle theologische instellingen in Nederland wordt gevoerd. Per theologische instelling is gemiddeld één formatieplaats gereserveerd voor vrouwenstudies, ondergebracht binnen één theologische discipline. Waar aan de katholieke instellingen deze plaatsen bij systematische theologie zitten, is er bij de protestantse instellingen grote diversiteit in plaatsing. Aan vrijwel alle theologische instellingen vinden we niet meer dan één in vrouwenstudies gespecialiseerde onderzoeker binnen een vakgroep. In tegenstelling tot sommige niet-theologische faculteiten en universiteiten kent geen enkele Nederlandse theologische instelling een 'vakgroep vrouwenstudies'. Onderzoekssamenwerking en -programmering op het gebied van vrouwenstudies theologie moet dus plaatsvinden door de grenzen van vakgroepen of tussen theologische

---

3. Naast initiatieven aan de theologische faculteiten van de Katholieke Universiteit Nijmegen en van de Universiteit van Amsterdam en aan de Katholieke Universiteit te Utrecht heb ik het door Fokkelien van Dijk-Hemmes ontworpen programma voor de theologische faculteit van de Universiteit Utrecht genoemd. Zie hiervoor: Fokkelien van Dijk-Hemmes, "Toward a Women's Studies Research Program in the Faculty of Theology, Utrecht University" in: Fokkelien van Dijk-Hemmes and Athalya Brenner (eds.), *Reflections on Theology and Gender*, Kampen 1994, 7-19.

instellingen te overschrijden. Voor onderzoeksprojecten met een behoorlijke omvang zijn we per definitie aangewezen op samenwerking vanuit verschillende disciplines van de theologie.

De situatie waarin vrouwenstudiesonderzoek wordt gedaan aan de Katholieke Theologische Universiteit te Utrecht wijkt niet af van dit beeld. Ook hier hebben we te maken met slechts één expliciete aanstelling voor vrouwenstudies, ondergebracht binnen de vakgroep systematische theologie. Het samenwerken in en programmeren van vrouwenstudiesonderzoek vereist hier dus dat structuren geschapen worden die onderzoekers met belangstelling voor vrouwenstudiesonderwerpen of -werkwijzen bij elkaar brengen. Wanneer zo'n structuur binnen één theologische instelling opgezet wordt, houdt dit feitelijk in dat samenwerking tot stand moet worden gebracht tussen onderzoekers voor wie vrouwenstudies in de praktijk een verschillende prioriteit heeft. Voor de KTU geldt dat het spectrum hierbij loopt van 'primaire specialisatie' tot 'zijdelingse interesse'.

Het bovengenoemde landelijk onderzoeksprogramma "Lichamelijkheid, religie en sekse" is een multidisciplinair opgezet onderzoek op het gebied van vrouwenstudies theologie. Aan dit project wordt deelgenomen door onderzoeksters uit heel Nederland die van vrouwenstudies hun specialisatie hebben gemaakt. Typerend voor dit project is mijns inziens dat de deelnemers aan dit project, die uit verschillende theologische disciplines afkomstig zijn, een (grotendeels) gemeenschappelijk referentiekader hebben op het gebied van vrouwenstudies theorieën en -vraagstellingen. Dit gemeenschappelijk kader brengt een min of meer gedeeld probleembewustzijn met zich mee wat de invalshoek van vrouwenstudies betreft - of in ieder geval de mogelijkheid hierover van gedachten te wisselen en dit onder woorden te brengen.

Het onderzoeksproject dat ik in dit artikel bespreek is eveneens multidisciplinair, met deelnemers uit theologische en godsdienstwetenschappelijke disciplines. Het is echter niet landelijk, maar plaatselijk opgezet, aan één theologische instelling, en de deelnemers delen niet zozeer een referentiekader op het gebied van vrouwenstudies, maar belangstelling voor één concreet onderwerp, in dit geval de relatie van vrouwen tot wonderen. Een gemeenschappelijk probleembewustzijn wat de vrouwenstudies invalshoek betreft kan hier niet verondersteld worden. Het is hier het onderwerp zelf, een onderwerp dat geen bekende of veelbesproken vrouwenstudieskwestie is, dat tot de formulering van een probleembewustzijn en het opstellen van de bijbehorende onderzoeksvragen moet voeren. Hoe is dat in dit geval gebeurd?

OPZET VAN HET ONDERZOEKSPROJECT "VROUWEN VERHALEN WONDEREN"

In de zomer van 1992 heeft een aantal docenten, onderzoekers en studenten van de KTU betrokken bij vrouwenstudies het voorstel gedaan een officiële Werkgroep Vrouwenstudies aan de KTU op te richten. Deze werkgroep zou de verantwoordelijkheid moeten overnemen voor het al bestaande uitvoerige onderwijsprogramma

vrouwenstudies⁴ en een eigen onderzoekprogramma op het gebied van vrouwenstudies theologie onder haar hoede nemen. Het plan dat werd voorgelegd bestond uit een vierjarig onderzoekprogramma getiteld "Traditie en moderniteit". Het vrouwenstudiesonderzoek dat op dat moment door docenten, onderzoekers en studenten individueel verricht werd, viel onder deze titel goed bij elkaar te brengen.

Met de titel "Traditie en moderniteit" werd het belang benadrukt van toeëigening van religieuze en culturele tradities, uit heden en verleden, door vrouwen zelf, concreet uit te voeren via onderzoek naar theologische en religieuze vrouwen tradities.⁵ Daarnaast had de titel van het project betrekking op het expliciteren van de bijdrage van vrouwen(studies) aan hedendaagse religieuze en culturele projecten, die zich afspelen in een maatschappelijke context die zich kenmerkt door een overgang van een moderne naar een postmoderne cultuur. Deze twee op zich nogal uiteenlopende accenten hingen samen met de brede samenstelling van deze onderzoeksgroep. Op het moment van ontwerp kwamen de deelnemers aan het programma uit de volgende vakgebieden: (cultuur)filosofie, theologiegeschiedenis, godsdienstwetenschappen, systematische theologie en talmoedstudies.

Zowel buiten als binnen deze onderzoekssamenwerking werd aangedrongen op meer concrete toespitsing van het onderzoekprogramma. In het werkjaar 1992/1993 kwamen de deelne(e)m(st)ers in onderling overleg tot toespitsing onder de werktitel "Vrouwen verhalen wonderen". De keuze voor "Vrouwen verhalen wonderen" berustte op de volgende argumenten.⁶

Ten eerste heeft de relatie tussen vrouwen en wonderen nog weinig systematische aandacht gekregen in de binnen- en buitenlandse literatuur. Hoewel een grote hoeveelheid materiaal bestaat (tradities, legendes, religieuze en literaire teksten, praktijken en rituelen) waarin vrouwen subject of object van wonderen zijn, is onderzoek hiernaar nog maar mondjesmaat en vanuit enkele afzonderlijke disciplines (vrouwenstudies kerkgeschiedenis, antropologie en godsdienstwetenschappen) verricht.

Ten tweede zou dit onderwerp een interessante concrete toespitsing kunnen aanbrengen in het geplande onderzoek naar religieuze en theologische vrouwen tradities. Het wonderverhaal en het verhalen van wonderen spelen in de religieuze volkscultuur - waarin het aandeel van vrouwen vanouds groter en zichtbaarder is dan in de 'officiële' kerkelijke en theologische religieuze vormgeving - een belangrijke rol. (De verhalen van) wonderen verlenen vrouwen religieuze autoriteit en

4. Dit onderwijsprogramma wordt momenteel uitgevoerd onder verantwoordelijkheid van het Programmaberaad Theologische Vrouwenstudies. Dit Programmaberaad is qua structuur opgezet naar het model van de organisatie binnen de KTU die een tijdlang verantwoordelijk was voor het pastoraal-theologisch onderwijs, alvorens daar een aparte vakgroep voor werd opgericht.

5. "Het geprogrammeerd onderzoek vrouwenstudies heeft tot doel om tot zowel kritische als constructieve herlezingen van filosofische, theologische en religieuze tradities te komen op grond van een kritisch en problematiserend gebruik van de categorie 'seks'." Anne-Marie Korte, *Werkgroep Theologische Vrouwenstudies aan de KTU: structuur, onderwijs- en onderzoekprogramma; Voorstel i.v.m. de omzetting van het Programmaberaad Theologische Vrouwenstudies in een Werkgroep Theologische Vrouwenstudies*, Utrecht 1992.

6. Zie: Anne-Marie Korte, "Vrouwen verhalen wonderen": *Onderzoekssamenwerking van de Werkgroep Vrouwenstudies KTU i.o. 1993 - 1996*, Utrecht 1993.

gezag - al is dit zelden gespeend van stereotiepe opvattingen over vrouwen als 'de ander' en 'het andere' ten opzichte van androcentrische normen over geloof en religieus gezag. We hebben hier met een onderzoeksgebied te maken waarop zowel de religieuze autonomie als de religieuze 'disciplinerings' van vrouwen te bestuderen valt.

Ten derde zou dit onderwerp ook het geplande onderzoek naar feministische reflectie als een vorm van cultuurkritiek in een postmoderne samenleving een bijzondere toespitsing kunnen geven. Een van de oorspronkelijke doelstellingen van dit onderzoek betrof het expliciteren van de cultuurfilosofisch en theologisch vernieuwende bijdrage van vrouwenstudies in aansluiting bij de discussies over moderniteit en postmoderniteit in filosofie en theologie. Met het onderwerp "vrouwen verhalen wonderen" is het met name de rationaliteitsopvatting van de westerse cultuur en religieuze traditie die in het centrum van de belangstelling komt te staan. Als de postmoderne cultuur zich laat kenmerken door een 'terugkeer van de betovering',⁷ bevindt zich hierin dan een bevestiging of juist een doorbreking van androcentrische veronderstellingen over de relatie tussen geloof, rationaliteit en sekse?

ORGANISATIE EN WERKWIJZE

De onderzoekssamenwerking startte in 1993 met een actieve kern van een achttal personen: docenten, afgestudeerden en studenten van de KTU met interesse voor vrouwenstudies. Voor vrijwel alle deelne(e)m(st)ers gold dat zij ook in andere onderzoeksprojecten en programma's participeren op het terrein van hun 'eigen' discipline. Concreet stelde de onderzoeksgroep zich ten doel een gezamenlijk boek over het gekozen thema te publiceren na een gemeenschappelijke werkperiode van drie jaar. Coördinatie van het onderzoeksproject en verantwoordelijkheid voor de eindpublicatie kwamen bij mij terecht, als enige met een aanstelling voor vrouwenstudies binnen de KTU. De groep legde vervolgens een weg af met verschillende stadia, waarin zowel haar werkwijze als haar samenstelling wijzigden.

In de eerste fase werd een groot aantal oriënterende studiebijeenkomsten georganiseerd met gastspre(e)k(st)ers. Deze gastspre(e)k(st)ers werden uitgenodigd om het onderzoeksterrein te belichten vanuit hun specifieke deskundigheid. Bijdragen werden zo geleverd op het gebied van moderne media en spiritualiteit; vrouwen en spiritualiteit; hedendaagse spiritualiteit en New Age; wonderopvattingen in de vroegmiddeleeuwse christelijke theologie; wonderbeleving in de Middeleeuwen; hedendaagse wonderen en wonderbaarlijke genezingen; wonderbeleving in de katholieke charismatische beweging; wonderen in de boeddhistische leer en in het leven van boeddhistische monniken en nonnen; vrouwen, verhalen en wonderen in de islamitische volksreligiositeit; vrouwen, verhalen en wonderen in de psychoanalytische praktijk. Sommigen van deze gastspre(e)k(st)ers traden toe tot de groep of

---

7. Morris Berman, *De terugkeer van de betovering: Wetenschap en wereldbeeld*, Amsterdam 1986.

deden toezegging voor een bijdrage aan de eindpublicatie van dit onderzoeksproject. Daarmee kreeg de onderzoeksgroep een bredere samenstelling.

In deze eerste fase werd ook een basisliteratuurlijst aangelegd, en er werd documentatie verzameld van verschillende aard over het onderwerp 'wonderen'. Berichtgeving in de media over actuele wonderen maakte hiervan bijvoorbeeld deel uit. Een studente van de KTU voerde haar onderzoeksstage uit in het kader van dit project en stelde onder meer een beredeneerde bibliografie samen. De onderzoeksgroep woonde gemeenschappelijk een zogenaamde "Healing Service Bijeenkomst" bij van Jomanda in Tiel, en in de onderzoeksbijeenkomsten werd door verschillende leden verslag gedaan van een bezoek aan een actueel 'wonder'-evenement. Een van de leden van de onderzoeksgroep was mede-organisator van de filmcyclus van de Thomas Moore Academie over 'het wonderlijke' in films in het academisch jaar 1993/94.

In deze fase werd duidelijk dat het nodig was een gemeenschappelijk analysekader te ontwikkelen waarin alle kernpunten van het onderzoeksproject, vrouwen, verhalen en wonderen, als zodanig aan de orde zouden komen. In de evaluatie aan het einde van deze oriënterende fase kwam een eerste schets van dit gemeenschappelijk referentiekader tot stand.⁸

In de tweede fase begon de onderzoekssamenwerking zich te richten op het uitwerken van dit gemeenschappelijk analyse- en referentiekader. In deze fase werd een openbare studiemiddag gehouden over het thema "Vrouwen verhalen wonderen".⁹ Leden van de onderzoeksgroep en uitgenodigde gastsprekers presenteerden bij deze gelegenheid proeven van eigen benaderingen (april 1995). Een reeks bijeenkomsten van de onderzoeksgroep werd gewijd aan het opstellen van richtvragen, die in de teksten van de eindpublicatie verwerkt moeten worden. Deze richtvragen hebben tot doel de gemeenschappelijke aanpak en doelstelling van het project zo te beschrijven, dat ook degenen die meer op afstand aan dit project (zijn gaan) deelnemen voldoende inhoudelijke oriëntatie voor het maken van hun bijdrage hebben. Want inmiddels zijn contacten ontstaan met verscheidene onderzoekers van buiten de KTU met belangstelling voor dit onderwerp.

Momenteel wordt deelgenomen door onderzoekers uit de volgende disciplines: kerkgeschiedenis, geschiedenis van de middeleeuwen, oud-germaanse talen, liturgiewetenschap, exegese OT, exegese NT, talmoedstudies, cultuurfilosofie, systematische theologie, godsdienstwetenschappen en sociale wetenschappen.

Hieronder geef ik een schets van wat ik zie als de belangrijkste inhoudelijke ontwikkelingen in het gemeenschappelijk onderzoekskader - of liever, welke inhoudelijke ontwikkelingen tot de vorming van een gemeenschappelijk onderzoekskader gevoerd hebben. Ik begin bij het element 'wonderen', omdat dit het gezichts-bepalende aspect van dit onderzoeksproject is, en ga daarna in op 'vrouwen' en

---

8. Anne-Marie Korte, *Vrouwen verhalen wonderen: Interdisciplinaire Onderzoekssamenwerking Vrouwenstudies aan de KTU; Evaluatie van het studiejaar 1993-1994 en planning voor de periode 1994-1996*, Utrecht 1994.

9. De inleidende lezing op deze studiemiddag is gepubliceerd als Anne-Marie Korte, "De herontdekking van het wonder", *Safia: Nieuwsbrief Vrouwenstudies Theologie* 3 (1995) 1, 7-15.

'verhalen'. Deze ordening volgt de weg die feitelijk afgelegd is binnen de onderzoeksgroep, dat wil zeggen binnen de kern van de meest actieve deelnemers. Tegen de fascinatie van de vraag 'wat is een wonder?' bleken de overige elementen van het onderzoeksproject in eerste instantie nauwelijks op te kunnen. Expliciet verband leggen met (ervaringen van) vrouwen bleek een moeilijker maar uiteindelijk toch niet minder intrigerend aspect van de onderzoeksbesprekingen. De overstap van het onderzoeken van wonderverhalen naar bestudering van scenario's van wonderen leverde een belangrijke sleutel voor een gemeenschappelijke aanpak van multidisciplinaire deelnemers.

MAATSCHAPPELIJKE CONTEXT: TOENEMENDE BELANGSTELLING VOOR WONDEREN

Een van de eerste zaken die in de onderzoeksgroep werd vastgesteld, is dat belangstelling voor wonderen op dit moment toeneemt. Voor veel mensen, met name in conservatieve en fundamentalistisch-christelijke kringen, zijn wonderen nooit de wereld uit geweest. In wonderen wordt een belangrijke bevestiging gezien van religieuze waarheid en autoriteit in haar meer traditionele vormen.

Maar een nieuw en ander soort belangstelling voor wonderen lijkt op dit moment in de westerse cultuur op te komen, en wel van twee kanten: een hernieuwde intellectuele interesse, en een meer 'spirituele' belangstelling voor wonderen die niet aan religieuze tradities gebonden is. Een toename van intellectuele interesse zien we bijvoorbeeld onder degenen die op eigentijdse wijze met geloof en theologie bezig zijn.¹⁰ Deze toename heeft te maken met de geleidelijke verdamping van een enorme verlegenheid tegenover wonderen, de erfenis van een onverkwikkelijke strijd tussen geloof en wetenschap met wonderen als strijdpunt die bijna vier eeuwen gewoed heeft. Naarmate de wetenschap het wonder steeds meer uit haar universum bande, aangezien het niet te verklaren viel, lijfden de kerken het juist in als bewijs uit het ongerijmde voor de waarheid van hun leer. De vraag of natuurwetten al of niet door wonderen te doorbreken vallen, heeft niet alleen kerk en wetenschap bezig gehouden maar ook een houding ten opzichte van wonderen gekweekt die kenmerkend is geworden voor de hele westerse cultuur. Fascinatie voor de 'hoe kan dat nu?'-vraag staat voorop en heeft de belangstelling voor het waarom en waartoe van

---

10. Binnen exegese en vroege kerkgeschiedenis bestaat een min of meer constante stroom van aandacht voor oud- en nieuwtestamentische en andere uit dezelfde tijd en context stammende wonderen. Zie bijvoorbeeld: Gert Tbeissen, *The Miracle Stories of the Early Christian Tradition*, Philadelphia 1983; Marla J. Selvidge, *Women, Cult and Miracle Recital: A Redactional Critical Investigation on Mark 5:24-34*, Lewisburg etc 1990; Berry Blackburn, *Theios Aner and the Markan Miracle Traditions: A Critique of the Theios Aner Concept as an Interpretative Background of the Miracle Stories used by Mark*, Tübingen 1991; Peter Trummer, *Die blutende Frau: Wunderheilung im Neuen Testament*, Freiburg 1991; Edwin K. Broadhead, *Teaching with Authority: Miracles and Christology in the Gospel of Marc*, Sheffield 1992; E.P. Sanders, *The Historical Figure of Jesus*, Viking 1993; Werner Kahl, *New Testament Miracle Stories in their Religious-Historical Setting: A Religionsgeschichtliche Comparison from a Structural Perspective*, Göttingen 1994.

het wonder, en voor de betekenissen, beleving en effecten ervan, vrijwel helemaal overvleugeld.

Het is de postmoderne relativering van rationaliteit en positivisme die aan de grote verlegenheid tegenover wonderen een einde maakt. Deze relativering tast de hegemonie van de klassieke metafysica aan en maakt de grenzen en uitwassen van de westerse rationalistische obsessies manifest. Wetenschapsfilosofen zien een 'terugkeer van de betovering', progressieve theologen herontdekken Jezus als wonderdoener en geestuitdrijver.¹¹ Wonderen zijn verder momenteel een geliefd onderwerp in romans, films en andere kunstuitingen.

Naast meer intellectuele interesse valt ook een toename van 'spirituele' interesse voor wonderen te zien, met name voor 'wonderbaarlijke genezingen'. Belangstelling voor genezingswonderen heeft steeds bestaan in christelijk-charismatische kringen, maar treedt nu ook aan de dag buiten traditioneel religieuze kaders, zoals in New Age-achtige milieus. De aandacht die eigentijdse 'paranormale' genezers zoals Jomanda trekken is groot. Deze belangstelling valt niet los te zien van het gegeven dat gezondheid door steeds meer mensen in de westerse cultuur als belangrijkste levenswaarde wordt gezien, en met de enorme beloften en onvermijdelijke teleurstellingen die het gevolg zijn van de spectaculaire toename van technisch-medische geneesmogelijkheden. Daarnaast is ook de groeiende aanwezigheid van niet-christelijke religies en niet-westers christendom in de westerse cultuur een stimulans voor de interesse in wonderen.

Zowel onderzoek(st)ers die deel uitmaken van de eerstgenoemde stroming als onderzoek(st)ers die betrokken zijn bij de tweede stroming van hernieuwde belangstelling voor wonderen maken deel uit van het onderzoeksproject "Vrouwen verhalen wonderen".

WONDEREN: BOVEN MAAR NIET BUITEN ALLE VERWACHTINGEN

In de oriënterende fase van het onderzoeksproject werd de gastspre(e)k(st)ers gevraagd te expliciteren wat zij onder wonderen verstaan. Voorbeelden van wonderen die zij in dit verband gaven, liepen uiteen van middeleeuwse wonderverhalen tot belevingen van wonderen zoals verteld in de hedendaagse psychoanalytische praktijk. Verschillende typen van wonderen lieten zich op grond van deze inventarisatie onderscheiden.

Veel wonderen hebben te maken met een genezing of redding die tegen alle gegronde verwachtingen in plaatsvindt, al of niet door een ingreep van buiten. Gebed, het inroepen van voorspraak, ascese, boetedoening, en offer(s) kunnen

---

11. Zie onder meer: Rita Nakashima Brock, *Journeys by Heart: A Christology of Erotic Power*, New York 1988; Manuela Kalsky en Theo Witvliet (red.), *De gewonde genezer: Christologie vanuit het perspectief van vrouwen in verschillende culturen*, Baarn 1991; Eugen Drewermann, *Exegese en dieptepsychologie: Wonder, visioen, profetie en gelijkenis*, Zoetermeer 1993; Id., *Hij legde hun de handen op: De wonderen van Jezus*, Zoetermeer 1993; Kwok Pui Lan, *Discovering the Bible in the Non-Biblical World*, New York 1995.

hierbij bemiddelend werken. Dit type wonder komt veel voor in het depositum van de klassieke religieuze wonderverhalen, maar ook in spontane rapportages van wat mensen hier en nu als 'wonderen' ervaren. Bij dit laatste valt te onderscheiden tussen publieke en meer particuliere 'wonderen'. Er zijn gebeurtenissen die niet voor iedereen bijzonder of belangrijk zijn, maar voor degenen die het zelf meemaken het karakter van een wonder hebben, omdat ze zo ingrijpend, 'wonderbaarlijk' en levenveranderend zijn. Te denken valt hier aan geboorte en dood, afscheid en verzoening en andere ingrijpende gebeurtenissen die 'openbarend' werken en toegang geven tot heel andere (levens)inzichten. Dit aspect komt veel voor in dagelijks en seculier spreken over wonderen.

Daarnaast zijn er wonderen die niet direct iemand ten goede komen. Het lijk van een heilige blijkt niet te zijn vergaan, of rozen gaan bloeien in december. Wat zich hier voltrekt is onbegrijpelijk en onverklaarbaar - onbevattelijk omdat het breekt met de verwachtingen van wat 'gewoon' en 'voorspelbaar' is, al of niet in termen van natuurwetten. Deze gebeurtenissen kunnen opgevat worden als teken van een andere of onbegrijpelijke orde/werkelijkheid - als een aanwijzing of bevestiging daarvan, en voor sommigen als een contact daarmee. Dit 'mysteriewonder' kan zich ook voordoen in de vorm van een exces, een uitbundige overschrijding van het normale, of in de vorm van buitengewone coïncidenties.

In het algemeen behelzen wonderen waarvan verhaald wordt iets positiefs. Een wonder is iets wat zowel wèl als niet aan de verwachtingen voldoet - het voltrekt zich 'boven verwachting' maar niet daarbuiten, en heeft betrekking op iets dat heil brengt of ten goede keert. Wat overigens niet uitsluit dat wonderen (ook) een kritische, ontmantelende, verstorende, of vernietigende strekking of (uit)werking kunnen hebben.

De kwestie die in de onderzoeksgroep de meeste discussie oproep, was de vraag in hoeverre het opmerken of meemaken van wonderen een religieus (voor)verstaan of -interpretatiekader veronderstelt. Voorbeelden van wonderbeleving uit de kerkgeschiedenis¹² en binnen hedendaagse charismatische bewegingen bevestigden dit, evenals het gegeven dat het westerse seculiere wetenschappelijke en (para)medische vertoog van de twintigste eeuw het begrip wonder op geen enkele manier positief kan gebruiken of waarderen.

Opmerkelijk is dat voorbeelden van wonderbaarlijke religieuze ervaringen uit islam en boeddhisme niet zozeer de aanwezigheid problematiseerden van een religieus interpretatiekader bij de ervaring van wonderen, maar het specifiek westerse karakter van dit kader onthulden. Eén van de gastspre(e)k(st)ers stelde vast

---

12. Zie o.a. Giselle de Nie, *Seeing and Believing in the Early Middle Ages: A Preliminary Investigation* (Ongepubliceerde Lezing IAWIS Congres Ottawa, augustus 1993); Id., *Views from a many-windowed Tower: Studies of Imagination in the Works of Gregory of Tours*, Amsterdam 1987; Pierre André Sigal, *L'homme et le miracle dans la France médiévale (XIe-XIIe siècle)*, Parijs 1985; M. van Uytvanghe, *Stylisation biblique et condition humaine dans l'hagiographie mérovingienne, (600-750)*, Brussel 1987; B. Ward, *Miracles and the Medieval Mind: Theory, Record and Event 1000-1215*, Aldershot 1987; Id., *Signs and Wonders: Saints, Miracles and Prayers from the 4th Century to the 14th*, Hampshire 1992.

dat zij bij haar onderzoek naar vrouwen en heiligenverering in de volks-islam in Noord-Afrika de term 'wonder' niet heeft waargenomen bij de door haar onderzochte groep mensen.¹³ Heeft dat, zo luidde de aanvankelijke verklaring, te maken met het feit dat de term wonder zelf pas op een tweede, reflexief niveau gebruikt wordt, namelijk bij de (al of niet gemeenschappelijke) interpretatie van een 'buitengewone' gebeurtenis? Dat is echter geen voldoende verklaring voor de afwezigheid van de term wonder. Het ligt meer voor de hand dat dit ligt aan het gebruik van andere interpretatiekaders, zoals het vaststellen of buitengewone gebeurtenissen (dromen, verschijningen, de werking van geesten) al of niet 'baraka', goddelijke zegen of levenskracht, bemiddelen. "Komt het van een goede of van een boze geest" is dan de belangrijkste vraag - een vraag die ook bij bijvoorbeeld bij de duiding van bezetenheid van groot gewicht is. Het huidig westers gebruik van de term 'wonder' voor buitengewone gebeurtenissen is niet alleen gevormd door een bepaalde religieuze, namelijk joods-christelijke traditie maar lijkt bovendien aangescherpt te zijn door het uiteengaan van een spirituele (religieuze) en een rationele (seculiere) werkelijkheid(sbeleving) in de westerse cultuur.¹⁴

Dit vermoeden van een specifiek westers-christelijke betekenis van de term 'wonderen' werd bevestigd door wat één van de gastspre(e)k(st)ers te berde bracht over (het geloof in) wonderen binnen het officiële boeddhisme. Wanneer de nadruk ligt op het illusie-achtige karakter van de werkelijkheid en op de noodzaak tot onverschilligheid hiertegenover is het niet mogelijk binnen deze werkelijkheid wonderen in westers-christelijke zin te zien die verwijzen naar een andere (dimensie van deze) werkelijkheid.¹⁵

In discussies over het religieuze interpretatiekader van wonderen kwam ook een omgekeerde beweging ter sprake, namelijk dat het zien of meemaken van een wonder zin-gevend en religie-stichtend kan werken, doordat het geloof oproept, een nieuwe samenhang openbaart, of een levenveranderende impuls geeft. Het (meemaken van een) wonder verschaft dan een nieuwe, al of niet expliciet religieuze wijze van zien en interpreteren.

Op grond van deze discussies over het religieuze interpretatiekader van wonderen werd een stap gezet in de richting van een gedeelde onderzoeksaanpak. Het onderzoek zou zich niet moeten richten op de vraag of wonderen al of niet een religieus voorverstaan veronderstellen, en of er al of niet een specifiek westers religieus interpretatiekader van wonderen bestaat. Het onderzoek moet naar voren halen welke interpretatiekaders wonderen veronderstellen - en welke zij doorbreken. Welk voorverstaan scheidt wonderen en welke visie(s) op de werkelijkheid geven

13. Maar zie voor de omvangrijke wondertradities binnen de islam Richard Gramlich, *Die Wunder der Freunde Gottes: Theologen und Erscheinungsformen des Islamischen Heiligenwunder* [Freiburger Islamstudien; 11], Wiesbaden 1987.

14. Zie onder meer: Gerrie ter Haar, *Spirit of Africa: The Healing Ministry of Archbishop Milingo of Zambia*, Londen 1992.

15. Maar anders ligt dit bij volksboeddhisme en volkshindoëisme, waarin wonderbaarlijke genezingen wel verwacht en erkend worden. Zie bijvoorbeeld Anne van Voorthuizen, *Renuka-Mariyamman: een beeld van een vrouw? Een analyse van de vrouwelijkheid van een Indiase godin*, Doctoraalscriptie UU, Utrecht 1993.

wonderen op hun beurt? Hoe en waarom worden wonderen verwacht en hoe doorbreken wonderen op hun beurt deze verwachtingen? Dit sluit een klassieke westers-religieuze benadering van wonderen niet uit, maar biedt ook ruimte voor andere visies, waarbij het wonderlijke van wonderen bijvoorbeeld in post-theïstische of niet-westerse religieuze kaders wordt benaderd.

VROUWEN EN WONDEREN

In de beginfase kregen de gastspre(e)ksters de vraag voorgelegd wat hun materiaal en invalshoek zouden kunnen opleveren voor een vrouwenstudiesperspectief. Welke verbanden zagen zij of zouden zij willen leggen tussen vrouwen en wonderen? Slechts enkelen bleken hier op in te kunnen gaan. Sommigen betwijfelden het belang of het nut van een dergelijke vraagstelling, of wezen er op dat hun materiaal hiervoor niets te bieden heeft. Bovendien was al aan het begin van het project duidelijk hoe weinig er de specifieke relatie tussen vrouwen en wonderen geschreven is. Ook de literatuur bood dus niet onmiddellijk thesen om mee aan de gang te gaan.

Toch leverde het feit dat naar relaties tussen vrouwen en wonderen gevraagd werd al snel een aantal opmerkelijke inzichten op. Ten eerste kwam van veel verschillende kanten materiaal ter tafel dat wijst op een grotere betrokkenheid van vrouwen dan mannen bij 'culten' waarin wonderen een centrale rol spelen, zoals bedevaarten, heiligenverering, gebedsgenezingen en dergelijke. "Meer vrouwen op pad voor het heilige" - zo valt de teneur van het al verrichte onderzoek naar de kwantitatieve betrokkenheid van vrouwen bij wonderen samen te vatten.¹⁶ Het betreft hier niet zozeer de positie van vrouwen als subject van wonderen, maar hun betrokkenheid als toeschouwers, promotoren¹⁷ en recipiënten van wonderen, bijvoorbeeld in bedevaartsoorden of bij plaatselijke heiligdommen.¹⁸

16. Zie het onderzoeksverslag van Erna Peijnenburg, "Vrouwenemancipatie via het wonder", *Sofia: Nieuwsbrief Vrouwenstudies Theologie* 3 (1995) 1, 16-24.

17. In Peter Browns studies over het heilige en heiligenverering in het vroege christendom vinden we informatie over de strijd om het beheer van relieken tussen bisschoppen en adellijke families waarbij vrouwen - gezien hun positie in deze families - een belangrijke rol speelden. Deze informatie wijst uit dat deze welbepaalde groep vrouwen (een vorm van) zeggenschap bezat over plaatsen en voorwerpen die met wonderen in verband werden gebracht. Peter Brown, "Relics and Social Status in the Age of Gregory of Tours" in: Id., *Society and the Holy in Late Antiquity*, Londen 1982, 222-250; Id., *The Cult of the Saints: Its Rise and Function in Latin Christianity*, Chicago 1981.

18. Zie o.a. Rebekka Habermas, *Wahlfahrt und Aufruhr: Zur Geschichte des Wunderglaubens in der frühen Neuzeit*, Frankfurt/New York 1991, met name 45-66; G. Verhoeven, *Devotie en negotie: Delft als bedevaartsplaats in de late middeleeuwen*, Amsterdam 1992; Sandra Zimdars-Swartz, *Encountering Mary: From La Salette to Medjugorje*, Princeton 1991; Mart Bax, *Medjugorje: Religion, Politics and Violence in Rural Bosnia*, Amsterdam 1995. Het onderzoek van Bartels naar vrouwen in de volks-islam wijst uit dat hoewel er veel minder vrouwelijke dan mannelijke heiligen in de volks-islam zijn, het toch vooral vrouwen zijn die met deze - meestal plaatselijke - heiligen 'omgaan' en een beroep op hen doen. Edien Bartels, *Een dochter is beter dan duizend zonen: Arabische vrouwen, symbolen en machtsverhoudingen tussen de seksen*, Amsterdam 1993.

Wat de interpretatie van dit verschijnsel betreft viel op dat eigenlijk alleen de meest voor de hand liggende verklaringen werden aangetroffen of aangedragen. Verklaringen voor de grotere betrokkenheid van vrouwen bij wonderen gaan uit van factoren als de sociale (familiale en maatschappelijke) positie en de (daarmee samenhangende) psychologische ontwikkeling en oriëntatie van vrouwen. In sociologisch en antropologisch onderzoek bijvoorbeeld wordt nadruk gelegd op de positie van vrouwen (en kinderen) als de relatief meer machteloze lijdenden. Het zelf gebruiken van gezag of macht en het uitoefenen van geweld is voor veel vrouwen een uitgesloten weg om met moeilijkheden en conflicten (binnenshuis, familiaal, lokaal, (inter)nationaal) om te gaan. Hun betrokkenheid bij wonderen is een passende wijze om uiting te geven aan deze problemen en om uitwegen daarvoor te creëren waarbij zij zelf een actieve rol kunnen vervullen.¹⁹

Uit de psychoanalytische praktijk werd naar voren gebracht dat vrouwen sneller geneigd zijn ingrijpende gebeurtenissen in hun leven als 'wonder' of 'wonderlijk' te bestempelen, wat gepaard gaat met een empathische of invoelende stijl van ervaren en spreken die kenmerkend zou zijn voor veel vrouwen. Een verklaring hiervoor wordt gezocht in de specifieke separatieproblemen van vrouwen in hun psychische ontwikkeling die leiden tot een taboe op agressie en tot negatieve connotaties van onafhankelijkheid en zelfstandigheid. Dit levert bij vrouwen vaak een subjectief en emotioneel spreken over de gebeurtenissen in hun eigen leven op, waar mannen veelal rationeler en objectiverender hierover spreken.

De observatie tenslotte dat binnen New Age-bewegingen mensen die zich inlaten met het wonderlijke in de zin van het onverklaarbare vooral vrouwen blijken te zijn, werd eveneens gerelateerd aan het feit dat vrouwen zich minder door rationaliteit zouden laten bepalen en meer zouden openstaan voor intuïtie die bij de ervaring van wonderen een grote rol speelt. Deze wellicht te voor de hand liggende verklaringen deden de oproep ontstaan alert te waken tegen het reproduceren van clichés en common-sense denken over sekseverhoudingen en -verschillen bij het onderzoek naar vrouwen en wonderen.

Een tweede inzicht omtrent de relatie tussen vrouwen en wonderen betreft het optreden van vrouwen als wonderdoensters. Een kritische discussie werd opgeroepen door de stelling dat hier maar weinig historisch bewijsmateriaal voor zou zijn. Deze stelling levert de historica Aline Rousselle in een artikel over de verhouding tussen wijze vrouwen en wonderdoeners in Frankrijk in de zesde eeuw, met de intrigerende ondertitel "Les femmes ne font pas de miracles".²⁰ Zij heeft voor deze periode het aandeel van vrouwen in kaart gebracht bij wonderbaarlijke genezingen: genezingen van vrouwen(ziekten) en genezingen door vrouwelijke heiligen. Tendens van haar beschouwing is dat vrouwen geen wonderen doen. Maar deze conclusie roept op zijn minst vragen op naar het perspectief en de representativiteit van de

19. Bartels, *Een dochter is beter dan duizend zonen*; Bax, *Medjugorje*.

20. Aline Rousselle, "La sage-femme et le thaumaturge dans la Gaule Tardive: Les femmes ne font pas de miracles" in: André Pelletier (ed.), *La médecine en Gaule: Villes d'eaux, sanctuaires des eaux*, Parijs 1985; zie ook: Aline Rousselle, "Du sanctuaire au thaumaturge: la guérison en Gaule au IVe siècle", *Annales* 31 (1976), 1085-1107.

hier gebruikte bronnen. Zou het niet zo kunnen zijn dat vrouwen meer betrokken zijn bij genezingen van andere vrouwen? En dat genezingen 'van vrouwen door vrouwen' zich in een ander, meer op zich staand circuit hebben afgespeeld, waar we nu veel minder gemakkelijk toegang toe hebben? Het vermoeden werd geopperd dat studie van volkse en plaatselijke tradities rond vrouwelijke heiligen en wonderdoensters meer hierover zou kunnen uitwijzen, evenals het bestuderen van vrouwen in 'functies' (vroedvrouwen, heilkundigen, medicijnvrouwen, heksen) die met (wonderbaarlijke) genezingen verbonden worden.

Een ander aspect van de verdwijning van of de moeilijke toegankelijkheid tot vrouwen als wonderdoensters dat in dit verband meteen genoemd werd, betreft de negatieve connotatie van de 'wonderdoende vrouw' zoals met name uit voorstellingen en vervolgingen van heksen blijkt. Het is van belang deze negatieve connotatie te signaleren omdat zij een belangrijke rol speelt bij overleveringen van en geschiedschrijving over wonderdoende vrouwen. Hoe deze beeldvorming in de praktijk werkte valt onder meer op te maken uit een artikel van kerkhistoricus Peter Nissen over "Het magisch-religieuze universum van Odilia Boonen en haar klanten: Over het toverijproces voor het officialaat van het bisdom Roermond in 1724 - 1726".²¹ Hij behandelt hierin een toverijproces dat voor de kerkelijke rechtbank van Roermond gehouden werd aan het begin van de achttiende eeuw. Dit speelt zich af op het moment dat heksenprocessen eigenlijk al helemaal voorbij zijn en de wereldlijke rechtbank hier al geen interesse meer voor heeft. De vrouw waartegen dit proces werd aangespannen werd veroordeeld. Zij moest een geldboete betalen en werd verbannen. De 'zaken' waarvoor deze vrouw werd veroordeeld hielden verband met adviezen bij ziekten, waarmee zij in een concurrerende positie kwam met "de gewijde ambtsdragers van de kerk in de bemiddeling van de religieuze zingeving van het leven".²² Daarmee trok zij de kritische en uiteindelijk ook veroordelende aandacht van de kerkelijke overheid.

Een derde inzicht over de specifieke relatie tussen vrouwen en wonderen betreft het sekse-overstijgende of -kritische moment dat samenhangt met de aard van het wonder zelf. Zowel voor de christelijke als voor de islamitische heiligenverering geldt dat heiligen die om hun wonderbaarlijk optreden vereerd worden aan seksestereotypen lijken te ontsnappen, met name wat betreft gedragingen en verwachtingspatronen rond seksualiteit en seksuele zeden.²³ Hun heiligheid komt onder meer tot uitdrukking in hun vrijheid en hun afstand ten opzichte van seksestereotiepe verwachtingspatronen op dit punt.²⁴ Tegelijk loopt deze sekse-overstijgende of -kritische uitzonderlijkheid/heiligheid natuurlijk de kans seksestereotypen en onge-

21. Verschenen in: Peter J.A. Nissen, *Munire Ecclesiam*, Maastricht 1990, 189-196.

22. Nissen, "Het magisch-religieuze universum van Odilia Boonen", 195.

23. Bartels, *Een dochter is beter dan duizend zonen*.

24. Johan Huizinga constateerde, peinzend over 'historische grootheid' en de mannelijkheidswaan die daarmee verbonden lijkt te zijn, dat "alleen het begrip heiligheid als hoogste verwezenlijking van het menselijk vermogen zich onttrekt aan de wereld van het mannelijke. Hierin ontbreekt de verbinding tussen kwantiteit en voortreffelijkheid; het heilige berustte in geen aardse maat." J. Huizinga, "Historische grootheid: Een overpeinzing (30-3-1940)" in: Id., *Verzamelde Werken VII*, Haarlem 1950, 211-217.

lijke machtsverhoudingen tussen mannen en vrouwen voor gewone stervelingen als 'normaal' te bevestigen.

In de fase die volgde op deze eerste verkenningen van de relatie tussen vrouwen en wonderen zijn enkele suggesties gedaan voor seksespecifieke onderzoeksvragen die zich kritisch verhouden tot voor de hand liggende interpretaties van kwantitatieve en kwalitatieve verbanden tussen vrouwen en wonderen die in de literatuur of anderszins zijn aangetroffen.

VOORBIJ COMMON-SENSE OPVATTINGEN OVER VROUWEN EN WONDEREN

Als de relatief grotere betrokkenheid van vrouwen bij wonderen zoals vermeld zich snel leent voor verklaringen met clichés en common-sense opvattingen ten aanzien van vrouwen en (hun) geloof, is het van belang hiervan bewust te zijn en vraagstellingen te ontwikkelen waarin dit besef verwerkt is. De volgende benaderingen leveren hieraan een bijdrage:

- onderzoek doen naar en kritisch ingaan op cliché- en tegenstrijdige verklaringen voor deze betrokkenheid;
- zoeken naar en presenteren van voorbeelden (eventueel uit andere historische contexten en (religieuze) culturen) die de grotere betrokkenheid van vrouwen bij wonderen tegenspreken;
- verbanden leggen tussen veranderingen in de positie van (bepaalde) vrouwen en veranderingen in (bepaalde) geloof(sopvattingen), zodat ook verschillen en verschuivingen in deze grotere betrokkenheid van vrouwen aan het licht gebracht worden.

Daarnaast zijn voorbeelden van clichés op het punt van vrouwen en wonderen genoemd, die van belang zijn om nader te bestuderen. Zo werd bij het zoeken naar antwoorden op de vraag of er bepaalde wonderen zijn waar vrouwen zich tot aangetrokken voelen of waar zij vooral mee geassocieerd worden, wat de westerse religieuze literatuur betreft van verschillende kanten gewezen op een speciale relatie van heilige vrouwen en/of wonderen bij vrouwen met voedsel en ziekten. Ook spelen vaak in vrouwenwonderen, dat wil zeggen in aan vrouwen toegeschreven wonderen, vasten en stigmata of door de duivel toegebrachte wonden een rol. Het lichaam, speciaal dat van vrouwen zelf, lijkt een bijzondere locatie van wonderen te zijn - object van wonderen, wel te verstaan. Dit roept een aantal vragen op:

- Is het zo dat vrouwen vooral in verband worden gebracht met wonderen die bijdragen aan opheffing van concreet geestelijk en lichamelijk lijden, en met wonderen die te maken hebben met de zorg voor primaire levensbehoeften en voor anderen die zorg nodig hebben?
- Is het zo dat vrouwen minder met wonderen in verband worden gebracht die dienen als bewijzen van Gods uitzonderlijke en buitengewone macht, of met wonderen die vooral de uitzonderlijkheid en heiligheid van de persoon zelf onderstrepen?
- Welke wonderen worden niet of nauwelijks aan vrouwen toegekend?

- (Hoe) worden vrouwen verbonden met wonderen waarin (lichamelijke) transfiguraties centraal staan?

Een ander cliché dat onderzoek verdient is de kwestie van vrouwen, wonderen en bedrog. Hoe belangrijk is de geloofwaardigheid en de mogelijke ontmaskering van wonderen? De pogingen die steeds opnieuw worden gedaan om geloofwaardigheid van wonderdoeners en buitengewone genezers in twijfel te trekken via ontmaskering van de door hen bemiddelde genezingen laten zien dat de vraag 'is het ècht een wonder' integraal onderdeel uitmaakt van de receptie van wonderen. Hoe belangrijk is het dat het wonder 'echt' is, dat het niet te ontmaskeren of te herleiden valt? Uit godsdienstwetenschappelijk onderzoek valt op te maken dat in bepaalde contexten religieus bedrog evident, maar niet relevant is.²⁵ Ook bestaat aan de kant van degenen die het wonder al omarmd hebben een groot vermogen tot het inpassen van weerleggende feiten zoals belastend materiaal of onverhoopte ontmaskering. Ontmaskering van middeleeuwse 'vrome' vrouwen bijvoorbeeld die beweerden van geen ander voedsel dan de Heilige Communie te leven, bleek niet direct tot vermindering van hun erkende heiligheid te leiden. Niet religieus bedrog maar vergrijpen tegen geseksueerde gezags- en morele verhoudingen worden vrouwen in de regel zwaar aangerekend. Exegetisch en ander historisch en literair vrouwenstudiesonderzoek wijst uit dat bedrog in de context van religieuze en politieke zaken soms ook van het grootste belang is voor vrouwen als handhavings- of overlevingsmiddel. Vragen die in dit verband rijzen, zijn:

- Worden vrouwen opvallend vaak en snel van bedrog verdacht als het om wonderen gaat?
- Wordt wat zij als wonderen zien en claimen gemakkelijk tot list en bedrog gereduceerd?

WERKWIJZE: VERHALEN, VERTELLINGEN EN SCENARIO'S

Van meet af aan is in de onderzoeksvraagstelling het element 'verhalen' expliciet opgenomen. Dit is gedaan vanuit de methodische overweging dat juist verhalen een belangrijke vindplaats vormen om ervaringen van vrouwen voor het voetlicht te brengen en kritisch te bestuderen. Wanneer de belangstelling in het bijzonder uitgaat naar wonderen zoals ervaren, onder woorden gebracht en doorverteld door vrouwen, moet de wijze waarop vrouwen hiervan zelf verhalen centraal staan.

Vertrekken bij teksten en verhalen van vrouwen heeft ook te maken met een inhoudelijke benadering van wonderen, namelijk een benadering die hen vooral ziet in hun 'ver-telling' en als een vorm van verdichting, en die hen niet losmaakt van

---

25. Zie onder meer: Claude Levi-Strauss, "The Sorcerer and his Magic" in: A.C. Lehmann & J.E. Myers (ed.), *Magic, Witchcraft and Religion. An Anthropological Study of the Supernatural* [2nd ed.], Mountain View 1989, 182-191.

het discours waarbinnen zij verteld worden.²⁶ Voor deze benadering van wonderen is gekozen vanuit de veronderstelling dat langs deze weg directer in valt te gaan op wonderen zoals ervaren, onder woorden gebracht en doorverteld door vrouwen dan wanneer vertrokken wordt bij benaderingen van wonderen vanuit een (natuur)filosofisch, metafysisch of (godsdienst)fenomenologisch kader.

In de praktijk blijkt materiaal over wonderen zoals ervaren en verteld door vrouwen echter uitermate schaars te zijn. Zelfs in onze eigen tijd en cultuur valt maar mondjesmaat iets hiervan te vinden. Vrijwel alles wat we weten over vrouwen en wonderen vernemen we indirect; het is voornamelijk vanuit androcentrisch perspectief verteld, beschreven, overgeleverd en becommentarieerd. Het idee teksten en verhalen van vrouwen centraal te zetten zou bij dit onderzoeksproject inperkend kunnen uitpakken: vrijwel alleen modern en hedendaags materiaal zou nog te onderzoeken overblijven.

Een bezwaar van meer principiële aard tegen deze aanpak betreft het punt dat we bij concentratie op het eigen aandeel van vrouwen het risico lopen te blijven steken in het schetsen van een vrouwenwereld of vrouwencultuur die op zichzelf staat. Het nadeel daarvan is, dat de kritische of conflicterende aspecten van deze vrouwencultuur ten opzichte van de dominante religieuze cultuur, die overwegend door mannen is vormgegeven, niet meer uit de verf komen. Wanneer de ervaringen, belevingen en verwoordingen van vrouwen tot uitgangspunt genomen worden is het niet zo dat vanzelf ook goed zicht ontstaat op de manier waarop hierin de dominante cultuur verwerkt, tegengesproken of geparodieerd wordt. Door bij wonderen alleen of vooral te kijken naar het eigen aandeel van vrouwen lopen we de kans de cultuurkritiek en de religieuze uitdagingen die zich hierin bevinden te missen, omdat we ons verre houden van de gevestigde debatten over de interpretatie van wonderen.

Het lijkt beter hier een omgekeerde weg te gaan. Wanneer we wondervertellingen centraal zetten - die zoals we weten maar zelden van de hand van vrouwen zelf zijn - hoeft dat niet uit te sluiten dat we verhalen van vrouwen zelf tegenkomen. Het komt er op aan vragen te stellen die er op gericht zijn om dit aspect boven water te halen - zonder het los te maken uit de vertelling waarvan het deel uitmaakt en waar het wellicht ook in spanning mee staat.²⁷

---

26. Zie hiervoor onder meer: W.A. de Pater, "Wonder en wetenschap" in: Id., *Taalanalytische perspectieven op godsdienst en kunst*, Antwerpen 1970, 58-112; J.-L. Derouet, "Les possibilités d'interprétation sémiologique des textes hagiographiques", *Revue d'histoire de l'Église de France* 62 (1976), 153-162; Drewermann, *Exegese en dieptepsychologie*; Id., *Hij legde hun de handen op*; Jacqueline Borsje, "The Monster in the River Ness in 'Vita Sancti Columbae': A Study of a Miracle", *Peritia* 8 (1994), 27-34.

27. Binnen een overwegend androcentrische cultuur en wetenschapsbeoefening vereist het een speciale, methodisch verantwoorde werkwijze om vrouwen als 'subject' van wonderverhalen in beeld te krijgen. Bovendien moeten vraagstellingen gehanteerd worden waarmee de religieuze expressies van vrouwen zo tegemoet getreden worden dat hierin de 'dubbele stem' beluisterd wordt, namelijk de spanning tussen vrouwencultuur en dominante religieuze cultuur waarvan zij beide deel uitmaken. Zie voor voorbeelden en toelichting van deze werkwijze wat betreft oudtestamentische teksten: Fokkelien van Dijk-Hemmes, *Sporen van vrouwenteksten in de Hebreeuwse bijbel* [Utrechtse Theologische Reeks; 16], Utrecht 1992; Id., *De dubbele stem van haar verlangen*. Teksten van Fokkelien van Dijk-Hemmes, verzameld en ingeleid door Jonneke Bekkenkamp en Freda Dröes, Zoetermeer 1995.

Veel wonderen uit heden en verleden waarbij vrouwen zijn betrokken zijn in het perspectief van de 'dominante religieuze cultuur' verteld en overgeleverd. Voor de vrouwenstudies-toespitsing van ons project is het daarom belangrijk te onderscheiden tussen schrijver/verteller en gebeurtenis. Wat is de relatie van de beschrijver/verteller van de gebeurtenis tot de vrouw(en) in de gebeurtenis? Welke rol spelen tijdsverloop, gezagsverhoudingen, interpreterende gemeenschappen? Welk vertelperspectief wordt gehanteerd? Zijn verschillende versies in omloop? Is in een wondervertelling sprake van meerduidigheid gerelateerd aan sekseposities, en zijn onder of achter een evidente androcentrische vertelling en encenering sporen of echo's van vrouwenstemmen te horen?

Het is de vertelling die het wonder maakt. Door te vertellen en te interpreteren 'werkt' het wonder. Het verstaan en de uitwerking van een wonder blijken heel nauw samen te hangen. De vertelling maakt het wonder - heel letterlijk betekent dat, dat het onderzoek naar genres, scenario's of scripten van wonderen van groot belang is. In hoeverre bevinden zich wat vrouwen betreft hierin 'voor-beelden', en welke invloed hebben vrouwen op de vorming en doorgave van deze 'scenario's'? (Hoe) eigenen vrouwen zich deze scenario's toe en (hoe) komt vrouwelijke subjectiviteit hierin 'aan de orde'?

Veel westerse wonderscenario's hebben hun oorsprong in bijbelse 'scripten', zoals 1. gezangen (NT, met name evangelieverhalen), 2. tekenen en wonderen (OT) en 3. apokalyptiek (OT en NT). Op dit punt kan feministische exegetische sleutels bieden voor de oorsprong, verbreiding en receptie van deze bijbelse wonderscenario's. Historisch en godsdienstwetenschappelijk onderzoek kan de receptie en toeëigening van deze scenario's belichten, en de verschillen met wonder-scenario's uit andere religieuze contexten naar voren halen. Cultuurfilosofisch onderzoek kan zichtbaar maken welke nieuwe wonderscenario's op dit moment ontstaan en gerecipieerd worden (film, beeldende kunst en literatuur). Deze laatste benadering zou ook in kunnen gaan op de volgende vragen:

- In hoeverre veronderstelt het beleven en verhalen van wonderen een religieus voor- en zelfverstaan?
- Op welke manieren en in welke termen wordt in een postmoderne cultuur van 'wonderen' verhaald?
- Als de postmoderne cultuur zich laat kenmerken door een 'terugkeer van de betovering', bevindt zich hierin een bevestiging of juist een doorbreking van androcentrische veronderstellingen over de relatie tussen geloof, rationaliteit en sekse?

SCHEPPING VAN HET ONGERIJMDE

Tenslotte is het van belang de keerzijde in het oog te houden van de optie om wonderen in hun vertelling te benaderen en scenario's van wonderen te onderzoeken. Het is duidelijk dat deze aanpak een alternatief biedt voor de rationalistisch-wetenschappelijke aanpak wonderen te 'verklaren' en te 'begrijpen'. Maar ligt hier niet een nieuw gevaar van reductie op de loer? Leidt deze benadering, geënt op

postmoderne wetenschapsopvattingen die rationaliteitskritiek tot inzet hebben, niet gemakkelijk er toe dat de betekenis van wonderen verindividualiseerd en verinnerlijkt wordt en dat geen onderscheid gemaakt wordt of gemaakt kan worden tussen het niet-vatbare van wonderen en van andere kwesties waarvan mensen verhalen?

In verschillende wetenschappelijke disciplines valt op dit moment een wending naar (onderzoek van) 'kleine verhalen' en 'concrete vertellingen' te bespeuren. Deze wending weerspiegelt dat het vertrouwen in grote theorieën en omvangrijke verklaringsmodellen heeft afgedaan. Het is een wending die recht poogt te doen aan een aantal vaak als postmodern getypeerde wetenschappelijke opties en houdingen, zoals een hernieuwde erkenning van uniciteit en authenticiteit in hun onderlinge samenhang, een positieve waardering voor het niet-rationele en niet-vatbare, het besef dat verschillen tussen (groepen) mensen pas in hun onherleidbaarheid als zodanig gekend kunnen worden, en een grote interesse voor de gelaagdheid, meervoudigheid en de processen van verdringing en uitsluiting die in elke 'voordracht' of 'positionering' aan de orde zijn.²⁸

Deze wending naar (onderzoek van) concrete vertellingen heeft in mijn ogen niet alleen maar kritisch of vernieuwend potentieel in zich. Ze sluit ook aan bij de tendens van religie steeds meer een individuele en verinnerlijkte zaak te maken. Juist bij wonderen zouden we hierop bedacht moeten zijn. Als wonderen voor hedendaagse mensen zich alleen nog kunnen voordoen op het terrein van individuele belevenissen en intersubjectieve gebeurtenissen en betekenis hebben voorzover ze over de innerlijke werkelijkheid van mensen gaan en bijdragen aan individuele zingeving,²⁹ is de consequentie dat wonderen niets meer te maken hebben met zaken van grote historische, publieke of politieke betekenis.

Representatief voor dit eigentijdse, verinnerlijkte wonderverstaan is in mijn ogen Eugen Drewermanns uitleg van de wonderen van Jezus - een bijzonder populaire benadering op dit moment.³⁰ Drewermann, moraaltheoloog en psychoanalyticus, ziet de wonderverhalen uit het Nieuwe Testament als een soort stille levens. Hij vergelijkt ze in hun geconcentreerdheid en beeldenrijkdom met dromen: ze moeten uitgelegd worden door ze detail voor detail nader in te vullen, en ze tot spreken te brengen over wat ze zeggen en wat ze niet zeggen. Deze werkwijze levert fraaie interpretaties van bijbelse wonderverhalen op. In veel van deze verhalen ontdekt Drewermann grote innerlijke conflicten, psychische aandoeningen die te maken hebben met existentiële processen zoals volwassen worden, verantwoordelijkheid moeten dragen of leren om te geven en te delen. Bij het dochtertje van Jairo, dat volgens het Markusevangelie wordt opgewekt uit de dood, schildert hij hoe Jezus dit meisje, dat op de rand van de volwassenheid staat, uit de greep van de verstikkende zorgzaamheid van haar ouders losmaakt. Zij is niet echt dood - ze was alleen zo

28. Zie o.a. Ilse N. Bulhof, *Van inhoud naar houding: Een nieuwe visie op filosoferen in een pluralistische cultuur*, Kampen 1995.

29. Rolf Bauman, "Wunder" in: Peter Eicher, *Neues Handbuch theologischer Grundbegriffe* [Bd 4], München 1984, 318-331.

30. Drewermann, *Hij legde hun de handen op*; Id., *Exegese en dieptepsychologie*.

verstikt dat zij niet verder kon leven. "Geef haar te eten", zegt Jezus aan het eind van dit verhaal, en Drewermann vertaalt: laat haar groot en volwassen worden, houd haar niet langer klein en afhankelijk - een boodschap die tegen de ouders van het meisje en tegen alle overbezorgde en bezitterige ouders gericht is.

Deze verinnerlijkte of psychologiserende uitleg van wonderen is in staat een eind te maken aan de verlegenheid met wonderen die het moderne rationalistische wereldbeeld kenmerkt. Maar daarmee verdwijnt tegelijk het ongemakkelijke, het weerbarstige van deze wonderen. Opmerkelijk is dat feministische theologen op dit moment eerder oog hebben voor de religie- en cultuurkritische aspecten van deze wonderverhalen, en er op uit zijn de meervoudigheid, gelaagdheid, de ironie en het woordenspel in deze verhalen tot leven te brengen. Rita Nakashima Brock, een Amerikaanse feministische theologe van Japanse afkomst, publiceerde een boek waarin zij een eigen interpretatie geeft van de wonderverhalen bij Markus, voortbordurend op het exegetisch werk van Elisabeth Schüssler Fiorenza.³¹ Volgens Brock vestigen deze wonderverhalen de aandacht de grotere sociale en politieke verbanden waarin ziekte en lijden zich afspelen. Zij maken duidelijk dat ziekte en lijden niet losgemaakt kunnen worden van verschillende soorten machtsverhoudingen - waaronder ook die op religieus gebied.

Wat levert deze benadering nu op - bijvoorbeeld bij het verhaal over de opwekking van de dochter van Jaïrus? Brock wijst er op dat dit verhaal bij Markus onderbroken wordt door het verhaal over de genezing van de vrouw die al twaalf jaar onophoudelijk menstrueerde. Terwijl deze vrouw genezen wordt, sterft Jaïrus' dochter. De verbinding tussen deze twee verhalen lokt het zoeken van verbanden tussen deze twee vrouwen uit. De onophoudelijk menstruerende vrouw is permanent onrein, en de dochter van Jaïrus, let wel, de dochter van het hoofd van de synagoge, staat op het punt te gaan menstrueren en onrein te worden, want zij is twaalf jaar oud. Deze 'feiten' zijn volgens Brock kenmerken van hun sociale en religieuze positie als vrouwen - hun aandoeningen of ziekten hebben niet alleen een individuele maar ook een maatschappelijke en publieke betekenis. Opmerkelijk in dit dubbelportret vindt Brock dat Jezus zich gewillig laat meevoeren naar het huis van Jaïrus, de religieuze gezagsdrager, terwijl hij de menstruerende vrouw niet eens ziet staan. Deze laatste doorbreekt alle sociale en religieuze taboes door hem aan te raken en zij geeft hem volgens het Markusverhaal het gevoel dat zijn macht uit hem wegstroomt. In de ogen van Brock worden hiermee religieuze conventies rond wonderen zelf ter discussie gesteld, zoals de gedachte dat het initiatief tot en de beschikking over wonderen helemaal aan de kant van de machtige mannelijke wonderdoeners zou liggen.

Brock ziet de wonderbaarlijke genezing van deze beide vrouwen als een momentopname van het openbreken van de grenzen van patriarchale sociale en religieuze verhoudingen en verwachtingen. Het zijn geen genezingen waarin 'alles goed komt', maar eerder vormen zij een begin van 'hoe het anders kan', waarin alle betrokkenen en ook de lezers van nu als het ware betraapt worden op hun vanzelf-

---

31. Brock, *Journeys by Heart*.

sprekendheden en op dit punt in onzekerheid worden gebracht. Deze wonderen werpen licht op wat het messiaanse visioen van heil en gerechtigheid concreet betekent door zowel te helen als te ontwrichten.

Door wonderverhalen expliciet als 'schepping van het *ongerijmde*' te beschouwen - in de dubbele betekenis van deze uitdrukking - ontstaat tegenwicht tegen een al te gemakkelijke incorporatie van wondervertellingen in hedendaagse al of niet 'kleinverhalige' zingevingsprojecten. Om het weerbarstige of niet-inpasbare karakter van het wonder te (ond)erkennen is het van belang ook onderzoeksvragen te stellen in de volgende trant: Wat is precies de inhoud van het wonder, welke elementen eruit is men geneigd buiten beschouwing te laten, wat roept algemeen of voor bepaalde groepen mensen in het bijzonder tegenspraak, weerzin of ongelooft op? Heeft dat wat tegenspraak oproept in een bepaald wonder ook iets te maken met bepaalde visies op religieus geloof en op sekse die hierin vervat liggen?

BESLUIT

Kenmerkend voor het boven beschreven onderzoeksproject is zoals gezegd dat het bestaat uit deelne(e)mst)ers uit theologische en godsdienstwetenschappelijke disciplines voor wie vrouwenstudies in de praktijk een verschillende prioriteit heeft. De onderzoek(st)ers delen niet een referentiekader of probleembewustzijn op het gebied van vrouwenstudies. Dit valt ook te zien aan de feitelijke ontwikkeling van gemeenschappelijke onderzoeksvragen op het gebied van het gekozen thema, "vrouwen verhalen wonderen". De gemeenschappelijke studie in de eerste twee werkjaren is voornamelijk gericht geweest op het beantwoorden van de vraag 'wat is een wonder?'. Deze vraag bleek onmiddellijk te intrigeren en in staat te zijn zowel oude als nieuwe vragen op het gebied van godsdienst, spiritualiteit en 'de zin van het leven' op te roepen. Ze leidt over de grenzen van verschillende theologische disciplines heen en bindt ook juist degenen die een theologische en/of godsdienstwetenschappelijke belangstelling delen, en is wat dat betreft een goed uitgangspunt voor een multidisciplinaire onderzoekssamenwerking waarin noch van een gedeelde theologische vakdiscipline, noch van een gemeenschappelijk vrouwenstudieskader sprake is.

Welke rol speelt nu het feit dat hier verschillende theologische en godsdienstwetenschappelijke disciplines bij betrokken zijn? Aan het einde van de eerste fase, toen de balans wat dit betreft werd opgemaakt bleken verschillen in benaderingen van wonderen die met verschil in discipline te maken hebben inderdaad aanwezig te zijn. Hierbij kwam onder meer het verschil aan de orde tussen een psychologische invalshoek die nadruk legt op de beleving van wonderen en sociaalwetenschappelijke benaderingen die de nadruk leggen op bestudering van de sociale omstandigheden en verhoudingen waarbinnen een wonder zich voltrekt. Dat geen van deze benaderingen tot gemeenschappelijk referentiekader gemaakt is heeft naar mijn idee te maken met het feit dat het hier om benaderingen gaat die discipline-typerend zijn in exclusieve zin. Het gaat hier om benaderingen waar andere werkwijzen zich niet gemakkelijk bij laten onderbrengen. Daarnaast heeft zich ook een inhoudelijke

weerstand tegen de overhand van één discipline ontwikkeld die samenhangt met de intentie wonderen niet te snel te reduceren en de vaak meerduidige, gelaagde en soms tegenstrijdige betekenissen van wonderen als zodanig te onderkennen.

Niet verbazend en in overeenstemming met de boven beschreven afwezigheid van een gemeenschappelijk referentiekader op dit gebied, is dat de expliciete uitwerking van het vrouwenstudies aspect van dit onderzoeksproject pas in tweede instantie op gang is gekomen. De gemeenschappelijke verkenning van wat op dit punt beweerd en geopperd is, leidde tot het waken tegen clichés en stereotypen bij het interpreteren van verbanden tussen vrouwen en wonderen. De onderzoeksvragen die in de loop van de onderzoekssamenwerking zijn ontwikkeld, zijn aan dit kritisch besef ontleend en niet zozeer aan uitgewerkte verklaringsmodellen of vraagstellingen uit vrouwenstudiesdiscussies. Wat niet wil zeggen dat deze laatste hier niet mee te verbinden vallen - maar een gemeenschappelijk vertrekpunt vormen deze in ieder geval niet.

De overstap van het zoeken naar wonderverhalen van vrouwen naar bestudering van scenario's van wonderen leverde een belangrijke sleutel voor een gemeenschappelijke aanpak. Langs deze weg valt naar voren te halen welke interpretatiekaders wonderen veronderstellen en welke zij doorbreken. Welk voorverstaan scheidt wonderen en welke visie(s) op de werkelijkheid geven wonderen op hun beurt? Hoe en waarom worden wonderen verwacht en hoe doorbreken wonderen op hun beurt deze verwachtingen? Door op deze vragen de nadruk te leggen wordt een klassieke westers-religieuze benadering van wonderen niet uitgesloten en tegelijk ruimte geboden voor andere visies, waarbij het wonderlijke van wonderen bijvoorbeeld in post-theïstische of niet-westerse religieuze kaders ter sprake wordt gebracht.

Door het centraal zetten van wondervertellingen en door onderzoek te doen naar scenario's van wonderen is een op het eerste gezicht nogal pragmatische oplossing gevonden om binnen dit onderzoeksproject zowel theologische en godsdienstwetenschappelijke multidisciplinariteit als een vrouwenstudiesperspectief te kunnen honoreren. Aan de eindresultaten van dit project zal zichtbaar worden of dit een oplossing is die vooral te waarderen is omdat alle onderzoek(st)ers voldoende speelruimte krijgen voor hun eigen werkwijze, of dat hiermee ook nieuwe, discipline-overschrijdende samenhangen in aanpak en inzicht tot stand worden gebracht. Dit laatste lijkt me de verwezenlijking van wat multidisciplinariteit op dit moment in de goede zin van het woord te bieden heeft. Het belang hiervan geldt niet alleen vrouwenstudies maar ook theologie en godsdienstwetenschap. Door de verkokering en hoogtechnische vakspecialisaties binnen de theologische instellingen lijkt dit soort brede discipline-overschrijdende benaderingen steeds minder kansen te krijgen. In het licht van de dringende vraag of en hoe theologie als academische discipline de eeuwwisseling haalt, is onderzoek dat de brede en vooral inhoudelijke samenhang van de verschillende theologische en godsdienstwetenschappelijke vakgebieden naar voren haalt volgens mij van levensbelang.